

**«TENGRİLİK»
(TÜRKLERDE GÖK TAPINAĞINA DAİR) ***

Emel ESİN

I — *Mîlâddan önceki binyıldan Kök - Türk devrine*

Türklerin ilk vatanı İç Asya'da, gök timsâli, otagın kubbesi idi¹. Eski türkçede «kerekü» denen üstüvânî otagın, eğilen dallardan yapılan kubbesi, «eğin» adını alıyordu (lev. III/a). «Eğin»in altında, merkezî mevkide, ocak dururdu ve kubbenin zirvesinde, «tüğünük» denen duman deliği mevcûd idi. Ocak, semâvî bir unsur sayılan ateşin ibâdet yeri idi. Otag kubbesini gök timsâli sayan İç Asya tasavvuru, Mîlâddan önceki binyılda, aralarında belki proto-Türklerin de bulunduğu² bir İç Asyalı kavim, çince adları ile Chou'lar tarafından, Çin'e idhâl edilmişdi³. Gök ibâdeti, Chou'lardan önce de Çin'de hâkim bulunuyordu, fakat tapınak, çatılı Çin köşkü şeklinde idi⁴. Chou'ların gök ibâdetinin İç Asya'dan geldiği hakkında, muhtelif deliller gösterilir : gök tapmağı prototipi Çin dışında, İç Asya'da, K'un-lun denen efsânevî dağda (belki bugünkü Nan-shan) düşünülüyordu⁵. Chou

1 Otag'ın temsili manâları: E. Esin, «Türk kubbesi», *Selçuklu araştırmaları dergisi*, III (Ankara, 1971). Tabirler: N. Orkun, *Eski Türk yazıtları* (İstanbul, 1936-41), «İrk-bitig», ırk XVIII. Yine bkz. G. Clauson, *An Etymological dictionary of pre-Thirteenth century Turkish* (Oxford, 1972). Otag târihi: B. Vaynşteyn, «Problemi istorii jilişça stepnix koğevnikov Evrazi», *Sovetskaya etnografiya* (1976/4).

2 W. Eberhard, *Çin târihi*, (Ankara, 1947), 17, 33.

3 W. Eberhard, «Lokalkulturen im alten China», *Suppl., T'oung-pao XXXII* (Leiden, 1942), 1/8-10; 2/4; 22/4.

4 A.g.e., 21/2-3.

5 *Ibid.* O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches* (Berlin, 1925), I/303.

devrinde, Çinde, gök ibâdeti yaygın değil, ancak gök tanrısının oğlu sayılan Chou hükümdârının hakkı idi⁶. Merâsimin bütün tafsilâtı İç Asya göçebe âleminin kültürüne bağlı idi. Şehrin dışında bir dağda, yuvarlak bir havuz içinde, otag gibi dâirevî planda bir sed üzerinde, keçe halıya oturan hükümdâr, kurban vererek, kurbanları ocakda yakdırmakda ve pişirtmekde idi. Yuvarlak havuzun, çince kaynaklarda *pi-yung*⁷ denen ismi, çince değildi ve belki İç Asya dillerinden birinde olabilirdi. *Pi-yung* adı aslen, askerî bir tapınağa veriliyor ve *pi-yung*'da, Merih'e mümâsil olan ve ateş timsâli sayılan bir savaş tanrısına kurban adanıyordu. Savaş tanrısı ibâdeti, Kara-deniz'in şimalinden Çin sınırlarına kadar, bütün Eurasia göçebelerinde yaygın idi. Shiratori, Eurasia göçebelerinin doğu kolunun savaş tanrısını gök mabûdu ile eş tuttuklarına işâret etmektedir⁸. Japon âlimi şunu da ilâve eder : Savaş mabûdunun timsâli semâvî kılıç idi ve gerek Çin'de, gerek Yunanistan'da, göçebelerin tapdığı kılıca verilen muharref şekildedeki iki ad, türkçe bir kelimeye ircâ edilebilir (kıngırak: iki tarafı keskin bıçak). *Pi-yung'un* dâirevî havuzu, Chou'lardan sonra târîh sahnesine çıkacak İç Asya göçebelerinin, tepesinde göl, veya pınar olan dağlarda gök tanrısına tapdıklarını da hatıra getirir⁹. Aşağıda görüleceği gibi, böyle dağlara, çince verilen *ch'i-lien* adı, Hün dilinde ve türkçe «teñri» kelimesinden muharref sanılmaktadır. Nitekim, gök tapınağına da türkçe «teñrilig» dendiği anlaşılır¹⁰. Türklerde de, kurban yeri (yağışlık, veya yağışlıg orun), otag gibi, üstüvânî şekilde inşâ edilecekti¹¹. Böylece, gök ibâdeti mahallinin başlıca

6 E. Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-Ma-Ts'ien* (Paris, 1967), III/417, 421, 433. Franke, I/74, 303-304; III/161. Eberhard, «Lokalkulturen», 1/8-10; 2/4; 12/4; 21/2-3; 22/4.

7 Bkz. yuk. not 6.

8 K. Shiratori, «On the territory of the Hsiung-nu prince Hsiu-t'u Wang and his metal-statues for heaven-worship», *Memoirs of the research department of the Toyo-bunko* (Tokyo, 1930), V, 52-54.

9 L. Bazin, «Les Parlers des T'opa-Wei», *T'oung-pao*, XXXIX (1950), 287-88. Eberhard, «Lokalkulturen», 15/4. Franke, III/10. E. Esin, «Gök ve yer», *Türk kosmolojisi (erken devir)* (İstanbul, 1979), 50-51.

10 Bkz. Clauson.

11 Bkz. Clauson, «Yağışlıg» ve W. Bang - A.von Gabain, «Türkische Turfan Texte», IV/A, *Sprachliche Ergebnisse der deutschen Turfan Forschung* (Leipzig, 1972), II, satır 46. Mimârî şekil: bkz. aşağı. not 35.

unsurları, dağ, pınar veya göl ile otag kubbesi idi. Bu unsurların tapınaklarda da yer alacağı görülecektir.

Chou devrinde, bazı dağlar yanında, hükümdâr sarayı da gök ibâdeti merkezlerinden idi. Bu husûs, Türkler tarafından da kabûl edilecek tasavvurların neticesi idi¹². Hükümdâr gök tanrısının mümessili olduğu gibi, sarayı da, gök tanrısının semâvî makamının yer yüzündeki, aynı mihverde bulunan eşi sayılıyordu. Saraydaki tapınaklar da, semâvî mabedler olarak düşünülen, bazı yıldız manzûmelerinin karşılığı addedilmekte idi. Gök tanrısının sarayı, göğün ateşin zirvesinde, Kutb yıldızında sanılıyordu. (türkçe adı: Altun veya Temürkazguk) ve Kutb yıldızına komşu Yetiken¹³ (Büyük-ay) manzûmesi gök tanrısının maiyeti mensûbları olarak görülmekte idi. Ge-rek semâ, gerek yer-yüzü, merkez ile dört cihete tekabül eden beş kısma veya ara-cihetler de ilâve edilir ise, dokuz kısma ayrılıyordu. Şehirler, saraylar, mabedler, mezarlar, hep bu planlarda idi (lev. I/a, b). Eberhard'a göre, dokuz hücreli plan, Hind astrolojisindeki dokuz başlıca semâvî cirm (güneş, ay, beş seyyâre, iki hayâlî seyyâre) ile alâkalı olabilirdi¹⁴. Nitekim Çin'de de¹⁵, gök ibâdeti, dâimâ astrolojik bir vechede tezâhür etmişdi ve göğün dört ciheti ile ara cihetlere bazı seyyâre ve yıldız manzûmelerinin hâkim olduğuna inanılıyordu. Ayrıca, efsânevî hükümdârların göğe uçan rûhlarının ve bunların temsil ettikleri unsurların da dört ciheti idâre ettikleri tasavvuru Çin'de mevcûd idi. Türklerin de unsurlara ibâdet ettikleri ve Kök-Türk kagan soyunun atalarını unsurlara hâkim saydıkları dikkate değer¹⁶. Dört yön, dört renk ve dört hayvan adı ile isimlendirilen dört büyük yıldız manzûmesine, dört mevsime ve gün ile geçen merhalelerine de teşmîl ediliyordu. Böylece, zamân ve mekân mefhûmları, aynı remzler ile ifâde edilerek, kâinât ve tapınak planı, takvîm vechesi de almakda idi.

12 Çinde: Chavannes, *Se-Ma-Ts'ien*, III/339-67. Eberhard, «Lokal.», 1/9; 12/4; 21/2, 3, 10. Franke, I/62, 74, 303-304; III/161. Türklerde: Esin, «Gök ve yer», 4-8, 13-15, 48-52, not 18-19 ve verilen adlara indeks'de bkz.

13 Bkz. Clauson.

14 Eberhard, «Lokal.», 21/2-3.

15 Bkz. yuk. not 12.

16 Esin, «Gök ve yer», 4-5, 23-24'de verilen kaynaklar.

Gök tanrısına, semâvî cirmelere ve bunların müşahhas şekilleri ve ongunlarına tahsis edilen saray tapınaklarının hepsinin, *pi-yung*¹⁷ denen kadîm Chou askerî tapınağı gibi, dâirevî bir havuz içinde bulunması, *pi-yung*'un kıdemine işâret sanılmaktadır. Saray mabedlerin arasında, hem gök tanrısına, hem maiyeti sanılan semâvî cirmelere ibâdet edilen büyük tapınak, aynı zamânda, hükümdârın beyleri kabûl ettiği, kubbe altındaki *ming-t'ang* idi¹⁸ (parlak divânhaneye) (lev. I/b). *Tsung-miao* denen atalar tapınağının da, aslen aynı şekilde kullanıldığı rivâyet edilmişdi, ancak daha sonra, atalar tapınağı, Çin'de, başka şekiller alacaktı. Gök tapınağına prototip olan *ming-t'ang*'ın, mimârî bakımından, K'un-lun gibi «teñgri» dağları ile benzerliğine Eberhard dikkati çekmektedir. Sûrlar ile çevrili, dört yönde dört kapısı olan bir mahalde bulunan *ming-t'ang*, üç sedli veya üç katlı bir yapı idi (lev. I/a). Chou hükümdârına tâbi eyâlet beyleri, mevkilerine ve mensûb buldukları cihetlere göre; en alt kattan en üst kata kadar, sıralanmakta idiler. En tepedeki, kubbeli ve dokuz hücreli köşk, hükümdâr makamı idi (lev. I/b). Hükümdâr, her mevsimde, o mevsime uygun yöndeki hücrede yer alırdı. *Ming-t'ang*'ın sonunda, *pi-yung* adını ilk taşıyan askerî tapınak bulunuyordu. *Pi-yung* aynı zamânda bir alplar mektebi idi. *Ming-t'ang*'ın sağında ise *ling-t'ai* adı verilen kule yükseliyordu. *Ling-t'ai*'da, semâvî rûhlar ile görüşmek imkânı bulunduğu sanılıyor ve astrolojik müşâhedeler yapıyordu. *Ming-lou* denen diğer bir kulede hükümdârın davulu bulunurdu. Gözetleme ve ateş ile işâret vermek için kuleler de vardı. Böylece, bütün Doğu Asya'ya müşterek olacak saray tapınakları külliyesi modeli teşekkül etmişdi.

Chou devleti, M.Ö. 249'da, Çin'e adını verecek millî Ch'in sülâlesinin kurucusu, Shih-huang-ti tarafından ortadan kaldırıldı. Yeni hükümdâr, Chou'ları, hatta onlar hakkındaki eserleri bile yok etmek arzûsuna rağmen, Chou kültürüne mensûb bulunuyordu¹⁹. Yaptırdığı diğer âbideler gibi, gök tapınakları da Chou uslubunda kalıyor ve Çin'e yabancı bir mimârî unsuru olan kubbe, semâvî manâsını mu-

17 Bkz. yuk. not 6.

18 B. Biot, *Le Tchéou-li* (Paris, 1891), XXXIX/1-3 (II, 418-19 ve not 2); XLIII/16 (II/560 ve not 2). Eberhard, «Lokalkulturen», 21/2-3. Bu yazıdaki lev. I/a, b: *Li-chi*, J. Legge terc. (N.Y., 1957), I/29-30, not 1 ve II/252-53.

19 Chavannes, *Se-Ma-Ts'ien*, II/113, 130, 468; III/470-71, 488, 508, 513. Eberhard, «Lokal.», 1/9. Shiratori, 9, 26, 32-33, 37-46, 49-51, 56.

hâfaza ediyordu. Shih-huang-ti'nin devrinde beliren ve belki yine İç Asya'dan mülhem bir cins sanat eseri de, gök tapınağında yer alan heykeller idi. Belki yine bir Chou geleneği devâm ediyordu, çünkü Chou devrinde, atalar tapınağında, rûhları temsil eden kitâbeler üzerinde (*chu*), İç Asya'da olduğu gibi, maskeler bulunduğu rivâyet edilmektedir²⁰. (Çin'de, daha sonra, ancak kitâbeler kalacaktı). Gök tapınağına heykeller dikmek ise, Shih-huang-ti devrinde, Çinin şimâl-batısında yeni beliren Doğu Hunlarının (Hsiung-nu) da âdeti idi²¹. Shih-huang-ti, M.Ö. 220'de, bugünkü Shansi'de bulunan ve Kan-ch'üan-shan diye Çin metinlerinde anılan, Hun'lara âid semâvî dağı almış ve orada bir gök tapınağı ile birlikte, madenî heykeller yaptırmıştı. Shansi'deki mukaddes dağlarından tard olan Hunlar ise, daha batıda, bugünkü Kansu'da, çince Ku-tsang denen bir başkent kurup, oradaki gök mabedlerinde madenî heykeller yapmışlardı. Semâvî kılıç tapınağı da aynı külliyyede bulunuyordu. Tahmine göre, madenî heykeller, yıldızları, veya onlara teşmîl edilen geçmiş Hun hükümdârlarını tasvîr ediyor idi. Semâvî ejderlere atf edilen pullu vücûd ile temsil edilmişlerdi. Heykellerin yanında birer musikî âleti bulunuyordu. Çan ve bilhassa davul, gök âyîninde çalınırdı. Hunlar bu heykelleri gök âyîninde kullanıyor, fakat Çinliler bunlara riâyet göstermekle iktifâ ederek, merâsimde heykellere yer vermiyorlardı. Heykellerin Hun geleneğinde olmasına bir işâret daha: O zamândan bir Çin taş oyması, Çinlilere esîr düşen Kim-yi-ti adlı Hun beyini, heykellerden biri önünde, secde ederken göstermekte idi²².

Kan-ch'üan dağı²³, gök tanrısının yer üstündeki makamı ve göğün bir yönüne hâkim sayılan efsânevî hükümdârlardan Huang-ti'nin, ejder üstünde, semâya uçtuğu mevki olarak, şöhret bulmuşdu. Çin'in Han sülâlesi devrinde de (M.Ö. 206-M. 220) bu dağda tapınaklar ve kuleler yapıldı. Kan-ch'üan dağında, M.Ö. 13 yılında mevcûd gök tapınağının, üst-üste katlar ile, dağa benzer şekilde yükselişini ve zirvesindeki kubbeyi, bir şâir şöyle tasvîr etmişdi :

«Büyük bir höyük, sanki yükselerek gökte kayboluyor... Kubbe şeklinde bir höyük» (Shiratori, 74).

20 Esin, «Gök ve yer», 19.

21 Bkz. yuk. not 19.

22 Chavannes, *Se-Ma-Ts'ien*, I, XCI. E. Chavannes, *La Sculpture sur pierre en Chine au temps des deux dynasties Han* (Paris, 1953), lev. VIII.

23 Bkz. yuk. not 19.

Bir diğer metinden belirdiği üzere²⁴, kubbe ancak zirvede bulunuyordu. Kubbeli mahallin yanları ve aşağı katlardaki tâîî mabûdların tapınakları ise, Çin usûlünde, çatılı idi.

Milâdî sıralarındaki gök tapınağının şekli, yalnız dağ ve kubbe geleneğini değil, o devirde gelişen, kâinâtın birliği tasavvurunu da aks ettiriyordu. Kâinâtın aslı ve tek bir birliğin bölünmesinden geliştiğini sanan gök dîni, vahdet-i vücûd nazariyesine yakındı.

Hunların diğer «teñgri» dağlarında olduğu gibi²⁵, Kan-ch'üan'da da bir pınar vardı. Zirvesinde pınar, veya göl olan semâvî dağların bu sularında, gök ejderlerinin belirdiği de rivâyet ediliyordu. Gerektikçe Çinliler, gerek İç Asya kavmleri, gök tanrısının ve semâvî cirmelerin ongunları arasında, ejdere baş mevki atf ediyorlardı. Hun hükümdârının gök ibâdetine ejder âyini deniyordu ve en büyük Hun hükümdârının «teñgri» dağının adı, çince, ejder şehri manâsına, Lung-ch'êng idi. Bu adın bir ses benzerliğinden doğup, Lung-ch'êng isminin, Kök-Türklerin M. VIII. asırdaki merkezlerinden olacak Ongin ırmağının isminden muharref olduğu da sanılmaktadır. Fakat Lung-ch'êng'in, asırlar boyunca kudsiyetini koruyan bir zirve olarak, Kök-Türklerin gök âyini icrâ ettikleri Ötüken dağında, Temir ırmağının kaynağında bulunması ihtimâli daha kuvvetli görünmektedir. Hunların diğer «teñgri» dağlarından biri, bugünkü Doğu Türkistan'da, Hamı cıvârındaki Karluk-tag, diğeri efsânevî K'un-lun (belki Nanshan) idi.

Boylarının çoğunun Türk olduğu beliren Tabgaç'lar²⁶, Çin'de M. 386-556 yıllarında Şimâli Wei, ve Toba adı altında hüküm sürdükleri devirde, iki ayrı gök âyinine katılmakta idiler. Bunlardan biri, artık Çin'in usûlu sayılan Chou geleneğinde, şehrin cenûbunda (semânın ateşin zirvesine teşbîh edilen yönde) yer alıyordu. Diğer, Çinlilerin «yabancı gök tanrısı» dedikleri mabûdun, yani aslı Tabgaç gök tanrısının merâsimi ise belki Çine batıdan geldiğine imâ ile, şehrin batısında cereyân ederdî. Batı âyiniinde, iç Asya'da gök timsâli olan otag yine dikilmekte idi. Kurban verilen seddin etrafına kırkdokuz adet tahta heykel diziliyordu. Bu heykellerin Doğu Hun'ların maddenî gök ibâdeti tasvîrlere mümâsil oldukları anlaşılır. Gök ibâde-

24 Eberhard, «Lokal.», 21/2-3.

25 Bkz. yuk. not 9.

26 Esin, «Gök ve yer», 51-52'de verilen kaynaklar.

tinde, kadın kam'lar davul çalarken, Tabgaç gençleri, türkçe «İökük»²⁷ denen merâsim ile, bu heykellere içki sunuyorlardı. Tabgaç'lardan sonra gelen, onlara mensûb sülâleler de, «yabancı gök tanrısı» âyinine devâm etti. Bunlardan, şimâli Çin'e hâkim olan Şimâli Chou ve Ch'i adlı sülâler, 756 yılında, gök âyini sırasında, cezbe içinde, dîni rakslar icrâ eylemekte idiler²⁸.

Milâdî 546 senesinde, Çinlilerin «T'ie-lê»²⁹ dediği Türk boylarına mensûb, Altun isimli bir bey, millî bir türkü söylemiş ve bu türkünün çince tercemesi târihlere kayd edilmişdi. Türkünün bir cümlesi şöyle idi :

«T'ie-lê'lerin boz-kırı üstünde, gök kubbe bir otag gibidir» «T'ie-lê'lerin gök âyiniinde de, Tabgaç'larda olduğu gibi, kadın kamlar, âyini idâre ediyor, türkçe «alkış»³⁰ denen dîni nağmeler söylüyorlardı³¹. «T'ie-lê'ler gök tanrısına at kurban etmekte idiler.

Kök-Türk Kaganı da, Doğu Hunları ile aynı mevsimde, yaz tahavvülünde (yılın en uzun günlerinde), muhtemelen aynı yerde, Temir ırmağının kaynaklandığı volkanik zirvede, gök âyini icrâ etmekte idi³². Hun'ların Doğu Türkistan'daki «teñgri» dağı (Karluk-tag) da, çince metinlerde Ki-lo-man, Şi-lo-man gibi bir ad altında, Kök-Türklerce mukaddes sayılmakta idi³³ (Otag da, Kök-Türklerde, kosmografik manâsını muhâfaza etmişdi. Kagan seçilip, halı üstünde havâyâ kaldırılınca, güneşe teşmîl ediliyor ve güneş seyrine muvâzî olarak, gök timsâli otag çevresinde, dokuz kerre döndürülüyordu³⁴. Kök-Türk devri tapınağı³⁵ olarak, kalıntıları daha çok mevcûd ✓

27 *Ibid.*

28 *Ibid.*

29 M. Mori, «Çin kaynaklarında Türk veya Türük adı», *Türk kültürü el-kitabı*, seri II, cild I/b (İstanbul, 1978), IX.

30 Bkz. Clauson.

31 Esin, «Gök ve yer», 52.

32 A.g.e., 52-55.

33 Bkz. yuk. not 9.

34 Esin, «Gök ve yer», 72-73, Köl Tigin tapınağı: L. Jisl, «Vyzkum Kulteġinova pamjatniki», *Archaeologičeske rozhledy*, XII (Praha, 1960).

35 E. Esin, *A History of pre-Islamic and early Islamic Turkish culture*, (İstanbul, 1980), 113-15, 125-27'de verilen kaynaklar. Teġirmi-tam: E. Esin, *İslâmiyetten önceki Türk kültürü ve İslâma giriş* (İstanbul, 1978), 6. Bu yazıda lev. II/b'nin kaynağı: N. Orkun, *Eski Türk yazıtları*, (İstanbul, 1936-41), III/204.

planlar, göğe uçtuğu tasavvur edilen hükümdâr soyu mensûblarının rûhlarına «ev-bark» ittihâz edilen âbidelerdir. Uhrevî «ev-bark», bir dağı temsîl ettiği târîhî kaydlardan bilinen şekilde, sedler üstünde, sûrlar içinde, *ming-t'ang*'a benzer planda idi. Çinlilerin yardımı ile inşâ edilen Køl Tigin âbidesinin planında *ming-t'ang* tesîri büsbütün âşikârdır (lev. I/c). Sûrlar içinde, sedler üstündeki tapınak, bazen, Køl Tigin âbidesinde olduğu gibi bir Çin köşkü, yahud Türk geleneğinde, otag şeklinde idi. Taldı-kurgan mezar taşında, otaga benzer, künbedli bir yapı gözükmektedir (lev. III/b). Bu âbide belki, otag gibi üstüvânî bir «teğirmi tam» (dâirevî binâ) idi. Rûhlara adanan «ev-bark» larda, ölen alp ile maiyetinin heykelleri ve rûhları tasvîr ettiği sanılabilen, maskeler bulunuyordu. Heykellerin bir kısmının «balbal» olduğu, yanî mezar sâhibi tarafından savaşta öldürülen, yenilmiş kimseleri tasvîr ettiği nazariyesi hâlen kabûl edilmemektedir. «Balbal» lar, yontulmamış taş şeklinde temsîl ediliyordu. Heykeller, değer verilen alplara ve rûhlarının ebedî makamı olarak, ihtimâm ile yapılıyordu.

Son zamanlarda, Kızlasov, Sibirya'da, Uybat ırmağı vâdisinde, Kök-Türk devrinden ve daha sonra da kullanılan bir Türk tapınağı buldu. Bir mahallî beyin kalesine bitişik olan tapınak, yine dört köşe sûrlar içinde ve sed üstünde bulunuyordu. Kapı cenûbda idi. Cenûbdoğu köşesinde üç kademe yükseliyordu. «Yağışlık» olduğu hayvan kemiklerinden anlaşılan kurban yeri, otag gibi, üstüvânî planda idi. Batıda bulunan «yağışlık» karşısında, sütunların taşıdığı bir çatıdan ibâret, bir diğer yapı mevcûd idi.

II — Gök ibâdeti ile Burkan dîni arasında imtizâc

İlk milâdî asırlarda, Doğu Türkistan'a ve Çin'e ilerleyen Burkan dîni, son devir Hunları ve Tabgaçlar tarafından derin kanâat ile benimsenerek, gök ibâdeti ile imtizâc hâline girmişdi³⁶. O kadar ki, M. 685 yılında, Çin'de, bir Burkan râhibi, hem kendi dîninde tapınak, hem de *ming-t'ang* binâ edebilmişdi³⁷. Her iki mabed astrolojik vechede idi. Havuz içinde inşâ edilen *ming-t'ang* üç katlı idi. Alt kat dört

36 Esin, *İslâmiyetten önceki...*, 59-74.

37 Franke, II/46.

mevsimi, orta kat Oniki hayvanlı Türk-Çin takvîmini ve üst kat, güneşin gökdeki yirmidört menzîlini temsîl ediyordu.

Türklerde de dînler arasında imtizâc hâline varılmışdı³⁸. Buddhist Türk çevresinde, gök tanrısının zirvedeki mevkii «teñgriler teñgrisi» denen Burkan'a veriliyordu ve pantheist bir görüşle «bir tözlüg» (tek rûhlu) sayılan kâinâtın rûhu Burkan olmakda idi. Mani dînine mensûb Türkler ise, gök tanrısı ile Türklerdeki zamân mabûdu Öd-teñgri'yi birleştirecek, İran pantheist dînlerinin semâvî zamân mabûdu Zurvân'ın adı ile anıyorlardı. Kosmolojik tasavvurlar ve onlar ile alâkalı bulunan tapınak şekilleri de birbirine yakınlaşmışdı³⁹. Burkan dîninde, türkçe «yırınçüğ yumkını» (kâinât tasvîri) ve mabûdun «ordu» su (sarayı) olarak, tapınaklara şekil veren *mañdala* (türkçe mandal) planı (lev. II/a), *ming-t'ang*'dan pek farklı değildi (lev. I/a, b). Türk Buddhist tapınakları «mandal» planı üzerinde inşâ edildiği gibi, bir Uygur metninde her yapının (şehir, mabed, ev), merkez etrâfında dört cihete nâzır olarak binâ edilmesi gerektiği ifâde ediliyordu. Böylece, *ming-t'ang*'ın beş hücreli şekli belirilmiş oluyordu. «Tengri» dağının Buddhist kosmolojideki mümâsili ise, dünyânın ortasından göğe doğru yükseldiği ve mabûdların makamı olduğu tasavvur edilen altın dağ (Sumeru) idi. Bir Uygur resminde, bu altın dağın Türklerin türeyiş efsânesindeki «Altun-yış» (ormanlı altın dağ) ve Türk hükümdârlarının makamı altın zirve ile karıştığı anlaşılabilir.

38 Esin, *İslâmiyetten önceki...*, 114-15, 127-34, 138. Tabirler: G. Kara-P. Zieme, *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung*, (Berlin, 1976), satır 279, 383 ve indeks'de bu kelimelere bkz.

39 Esin, *İslâmiyetten önceki...*, 114-15. Dört cihete bakan kanatlardan müteşekkil yapı hakkında metin: W. Bang - A. von Gabain - G.R. Rachmati, «Türkische Turfan Texte VI», *Sprachliche Ergeb. d. deutschen Turfan Forsch.* (Leipzig, 1972), II, satır 82, 85. Bu yazıda, levha II/a, b şu kaynaktan: A. Stein, *Serindia* (Oxford, 1921), lev. CIII (Tun-huang'da bulunmuş *mañdala* Ch. 00186, kâğıd üzerine resim), harita 50 (Uygur merkezi Doğu Türkistan'daki Kığig-hisar'da *stûpa* I ve III planı). Koço, tapınak Y için bkz: A. Grünwedel, «Berichte über archaologischen Arbeiten in Idikut-schahri, Turfan, in 1902», *Abhandl. d. Bayerischen Akad. d. Wiss.*, XXIV/2 (München, 1905).

Saka=Şakya, *stûpa*, Sumeru: S. Beal, *A Catena of Buddhist scriptures* (London, 1871), 68-100, 127-28. «İhtiyar Hun»: W.E. Soothill - L. Hodouse, *A Dictionary of Chinese Buddhist terms*, (Taipei, 1968), 312/a. Altun-yış, en büyük Türk hükümdârının makamı altın dağ, Uygur sanatında Sumeru şekli: Esin, *İslâmiyetten önceki...*, 86-88, lev. LIV/e.

mekdedir. Uygur başkentlerinden Koço'daki Y tapınağı, *ming-t'ang* gibi, üst-üste sedleri ile, dağ timsâli idi, fakat Sumeru'ya Uygur sanatında verilen şekle benzemeyip, belki gök ibâdeti göreneğine bağlanıyordu. *Stûpa* denen Buddhist türbenin de otag ile alâkası olduğu sanılır. «*Şakya'lar hakîmi*» Burkan'ın, Saka neslinden, yanı İç Asyalı göçebelere olması imkânı üzerinde durulmaktadır. Çinliler Burkan'a «İhtiyar Hu (Hun, Türk, İç Asyalı)» derler idi.

Türklerde otag'atf edilen tapınak mâhiyeti, böylece, *stûpa* vâsıtası ile Burkan dînine de teşmil edilmişdi. Sengim-ağz'da (Koç o yanında) bulunan 2 ve 6 numarolu *stûpa*'lar, tamâmen otagı taklîd ediyordu⁴⁰. «Tügünük» yeri (kubbenin zirvesindeki, ocağın dumanı için bırakılan delik) açık imiş gibi, semâ tasvîr edilmişdi. Fakat bu semâda gök mabûdu değil, Burkan'ın resmi yer almışdı. «Tügünük»-ün altındaki tezyinât, otagın perdelerini taklîd etmekte idi (lev. III/c). Gerek Sengim-ağz'da, gerek başka tapınaklarda⁴¹, duvarlarda, veya kubbede, ay menzillerinin ve diğer gök cirmelerinin müşahhas resimleri yapılıyordu.

Burkan ve Mani dînlerinde, bu dînlerin kurucularının, veya mabûdlarının gök tanrısının yerini almasına rağmen, gök ibâdetinin müstakilen de devâm ettiği anlaşılmaktadır⁴². «Teñgrilik» de «kam» lar âyîn yaparak, Burkan ve Mani dînlerinde yasaklanan tarzda, hayvan kurban etmekte idiler. «Teñgrilik ve yağışlık (kurban) idenler (edenler)» Burkan'dan af diliyorlardı. Mağaralara oyulmuş tapınaklardan ibâret, Uygur devrinden bir Buddhist külliye olan Bezeklik'de, en eski mabedlerden 25 numarolu mahalde, (VIII.-IX. asır?), semânın binâ şeklinde tasvîri, yanî bir gök tapınağı resmi bulundu (lev. IV/a)⁴³. Combaz bu yapıyı Sumeru dağı temsili san-

40 Grünwedel, «Idikut», 145-46, res. 142, lev. XXIII, XXVIII (bu yazıdaki lev. III/c bunlardan alınmıştır). Uygur sanatında gök cirmelerinin müşahhas resimleri: E. Esin, «The figurative astral representations of the Uygur Turks», *International symposium on the observatories in Islam* (İstanbul, 1977).

41 Bkz. yuk. not 40.

42 W. Bang - A.von Gabain, «Türkische Turfan Texte IV/A», *Sprach. Ergeb. d. deutschen Turfan Forsch.* (Leipzig, 1972), II, satır 46. Yine bkz. Clauson, «Teñgrilik» ve «Teñgrilik».

43 G. Combaz, «Le Symbolisme du stûpa», *Mélanges chinois et bouddhiques*, IV (Louvain, 1937), 43, res. 3. Bezeklik hakkında bkz. E. Esin, «Burkan ve Mani dînleri çevresinde Türk sanatı», *Türk kültürü el-kitabı*, seri II, cild I/A (İstanbul, 1972), 332. Sumeru tasvîri: bkz. yuk. not 39.

miş ise de, yapının şekli ne Sumeru dağı hakkındaki Buddhist metinlere, ne de Uygur sanatında yaygın olan Sumeru resimlerine benzemektedir. Bezeklik'de tasvîr edilen yapı Sumeru hakkındaki düşüncelerden de ilhâm almış olabilir, çünkü astrolojik Uygur metinlerinde, bazı yıldızlar, Sumeru dağı ile alâkalı Hind mabûdları ile eş tutuluyordu. Fakat, şekli bakımından, Sumeru ile hiç bir benzerlik dikkati çekmemektedir. Bu uygur resmi, bir cihetten, Çin gök tapınağından da ayrılmış. Sumeru yedi katlı, Çin gök tapınağı üç katlı iken, Uygur resminde, türkçe kosmolojik metinlere uygun olarak, gök binâsı, unsurların beş «tilgen»'ine (felek'ine) isâbet ettiği anlaşılabilir, beş katlı olarak tasavvur edilmiştir (lev. IV/a)⁴⁴. Kâinât, üst-üste, şu kısımlardan müteşekkil biliniyordu ve bu tertîb Bezeklik resmine aks etmiş görünmektedir: «yiri altın tamuğ» (yer altında cehennem), üstte, yer-yüzü ile semâ arasında, unsurların «tilgen»'leri (felekleri). Unsurlar topraktan başka, su altın (maden), yel ve ateş idi. Çin gök tapınağındaki gibi, resimde de, beş unsura işaret, beş kapı vardır.

Uygur resminde, Çin gök tapınağına nisbeten, kubbeler çoğalmış. Bu kubbeler, Uygur mimârisindeki tarzda, köşe kulelerinin üstünde bulunmaktadır. Uygurlar «ediz-ev»⁴⁵ (yüksek mabed) dedikleri kuleleri, binâların köşelerinde, veya müstakilen inşâ ederler idi. Semâvî cirmelerin müşahhas şekilleri olan mabûdların da böyle kuleler («ükek»ler)'de «ordu» (makam) tuttukları tasavvur ediliyor-

44 Ükek: bkz. Clauson. Dokuz semâvî «ordu»: G.R. Rachmati, «Türkische Turfan Texte VII», *Sprach. Erg. d. deutschen Turfan Forsch.* (Leipzig, 1972), II, yazma 13. Bu metin, semâvî cirmelerin unsurlara mensûbiyeti ışığında okununca, «ordu» ların, beş unsurun «tilgen» lerine (feleklerine) tekabül eden, Uygur gök resmine (bkz. bu yazıda lev. IV/a) mûmâsil, beş sed üzerinde dizildiği anlaşılır (Unsur «tilgen» leri: W. Bang - A.von Gabain, «Türkische Turfan Texte V/A», *Sprach. Erg.d. deutschen Turfan Forsch.*, Leipzig, 1972, II, satır 28, 44-45). Böyle ise, yer-altı rûhları cinsinden tasavvur edilen, Hind astrolojisinin iki hayâlî seyyâresi, Râhu ve Ketu (metinde, birinci ve sonuncu) en aşağı sedde yer alır. İkinci ve üçüncü sedlerde, toprak ve su unsurlarına mensûb yıldız ve seyyâreler bulunur. (Zuhal ve ay ile Basaman-Uğarid ve Erklig Kan. Metinde, ikinci ve sekizinci ile üçüncü ve yedinci). Dördüncü sedde «Altun-yultuz» denen Zühre ile «Oot-yultuz» (Ateş yıldız) adı verilen Merih'in bulunduğu anlaşılır (metinde dördüncü ve altıncı). En üst sedde, metinde beşinci gelen güneş olmaktadır.

45 E. Esin, «Muyanlık», *Türk Tarih Kurumu Malazgird armağanı* (Ankara, 1972), 97.

du⁴⁶. Resimdeki gibi, bir Uygur metninde, semâvî orduların sayısı dokuzdur. En üstteki otağa benzer kule, Uygur metinlerine⁴⁷ göre, güneşin «teğirmi tilgen»'i (dâirevî feleği) ve bir «teğirmi tam» (üstüvânî yapı) olarak düşünülmüş olabilir. En üst kulenin iki yanındaki güneş ve ay piktogramları, bu cirmlerin «körüşmesini» (görüşmesini, ictimâ'mı) temsil ile, «Kün-ay»⁴⁸ adı altında, en üstün parlaklık remzi idi.

Çin gök tapınağında olduğu gibi, Uygur semâ tasvirinde de, kâinâtın vahdeti, türkçe tabiri ile «bir tözlüg» (tek rûhlu)⁴⁹ olduğu inancı, binânın bir «kubbeli höyük»⁵⁰ azameti ile, dağ timsâli sedler üzerinde, gökkuşağı kemerine yükselmesinde ifâde edilmiş. Türkçe «yillü kögen»⁵¹ denen gök kuşağı da, unsurların feleklerini temsil ediyordu. Gök kuşağı kemerinin zirvesindeki kulp ve onu takibeden yedi yıldız'ın, gök tapırısının makamı «Altun-kazguk» (Kutb yıldızı) ile ««Yetiken» (Yedi hanlar:) manzûmesini temsil ettikleri anlaşılır⁵². Sâbit bir kazık olarak düşünülen Kutb yıldızı etrafında, semânın devrân ettiği sanılırdı.

III — Batı'ya doğru ilerleyiş

Kök-Türk fütûhâtı ile birlikde, gök dîni ve tapınak şekilleri batıya ilerledi. M. VI-VII. asırlardaki bir göçün⁵³ belki neticesinde, Oğuzların yerleştiği Aral gölü cenûbu çevresinde, Dede Korkut destânında Karacuk denen Kara-tağ silsilesinde, Baba-ata harâbesinin Kök-Türk devrinden seviyesinde, Uygur gök mabedi resmine benzer, bir binâ yapılmıştı⁵⁴ (lev. IV/b). Mahallî bir beyin meskeni sanılan bu yapıda, gök tapınağı ile hükümdâr köşkü arasında, *ming-t'ang*

46 Bkz. yuk. not 44.

47 «Teğirmi tilgen»: Clauson, «Teğirmi» Teğirmi tam : bkz. yuk. not 35.

48 Esin, «Gök ve yer», 52.

49 Bkz. yuk. not 38.

50 Bkz. yuk. not 23.

51 Bkz. Clauson.

52 Bkz. not 13

53 Esin, *A History...*, 88-89.

54 Esin, *İslâmiyetten önceki...* 61, 88 114-15, lev. LIV/b. Bu yazıdaki lev. IV/b, c'nin kaynağı: E. I. Ageeva, «Raskopki na gorodişçe Baba-ata», *Arxeol. issled. na severnix sklonax Kara-tau* (Alma-ata, 1962), res. 2 ve 12.

devrinden beri mevcûd bulunan ve Türklerde hükümdâr köşküne «kalık» (semâvî zirve) denmesine müncer olan benzerlik, yine belirmişdi. Oğuz köşkü de, *ming-t'ang* gibi, kubbeli bir merkezî hücre etrafında, dört-yöne bakarak, mütevâzın şekilde dizilmiş tâlî hücrelerden ibâret idi. Ancak yapı, *ming-t'ang* gibi üç katlı değil, iki katlı idi. Oğuz köşkünün Orta Asya Selçuklu köşklerinin prototipi olduğu görülecektir.

Oğuz ilinden az daha cenûbda, Kök-Türk devrini müteâkıb Türk beylerinin idâresine geçen Buhârâ eyâletinde de, gök ibâdetine delâlet eden âbidler bilinmektedir. Bunlardan biri, «Türk melk»'i diye târihte adı geçen Buhârâhudât (Buâiâ beyi) Bidun'un VIII. asırda (gök tanrısının sarayı) Yetiken yıldız manzûmesine nazîre olarak yaptırdığı kale idi⁵⁵. Târihî kaydlardan ve Buhârâ'da hâlâ mevcûd kalıntılardan anlaşıldığına göre, bu binâ Yetiken (Yedi hanlar) manzûmesinin yıldızlarına mümâsil yedi sütun üzerine inşâ edilmişdi. Böylece, Buhârâ kalesi, gök ibâdetinin ifâdesi olmakla birlikte, *ming-t'ang*'dan başka bir şekli geleneğe bağlı bulunuyordu. Kalenin kapıları Roma ve Parth tâkları uslubunda idi.

Yine Buhârâ ilinde, Yetiken şeklindeki kaleye çok yakın ve bu da bir «Türk Melik»'ine âid küçük şehrin adı, «gök mabûdları» manâsına, Kökşi-bağın idi. (türkçe, gök manâsına «kök» ve sogdca *bağın* kelimelerinden müteşekkil olarak)⁵⁶. Kökşibağın'da mevcûd olduğu anlaşılan gök tapınağının *ming-t'ang* göreneğinde bulunduğu tahmîni aşağıda belirtilecektir. Milâdî VIII. asırda, İslâm'a karşı koyan «Türk Melik»'i, Buhârâ ili müslüman olunca, Kökşibağın'ı terk etmişdi. İlk islâmî mescidlerden birinin bu sırada, Kökşibağın Türkleri tarafından, binâ edildiği anlaşılmaktadır. Bugün Hazar kışlağı denen bozkırda unutulmuş bu mescid, günümüze kadar ayakta kalmıştır (lev. V/a, b, c). Ancakmihrâb sonradan ilâve edilmiştir. Kökşibağın mescidi muhtemelen daha eski gök tapınağının bulunduğu, şehrin merkezinde yapılmış ve önceki binâdan şekli bakımından, ilhâm almıştı, çünkü *ming-t'ang* planındadır ve dokuz kubbesi ile, Uygur gök tasvirini (lev. IV/a) hatırlatmaktadır (lev. V/a, b, c).

55 Esin, *İslâmiyetten önceki...*, 125-26, 236. Buhârâ kalesinin kalıntıları: G.A. Pugaçenkova, *Samarkand-Bulhara* (Moskova, 1968), 116, res. 62.

56 E. Esin, «Kökşibağın», *Türk Kültürü*, no 98 (Ankara, Aralık 1970).

Oğuz köşküne (lev. IV/b) de benzemektedir. Kadîm Çin şâirinin gök tapınağını tavsif eden tabirindeki gibi, merkezî bir büyük kubbe etrafında, mütevâzın şekilde yerleştirilmiş küçükkubbelerden müteşekkil hacim, «bir kubbeli höyük» hissi vermektedir. Bu binâ, İslâmın ilk mabed şekli olan, dört-dıvar içinde açık hava mescidinden başka idi. Soğuk iklimlerde yaşayan Türklerin ihtiyâcını karşılayan, kapalı mescid prototipi Kökşibağan'da görülmektedir.

Kökşibağan mescidi, Türk mabedleri târîhinde yalnız devâmlılığı değil, istihâleleri de belirten ve böylece merhale teşkil eden bir âbidedir. Devâmlılık bakımından, belki şu husûs hatırlatılabilir: Türklerin çoğunun mensûb buldukları gök ibâdeti ve Burkan, kâinâtın birliğini ifâde eden tapınakları, aynı devirde, başka dînlerin inançlarını aks ettiren mabedlerden ayrı idi^{56a}. Hindu mabedi Şiva'nın uzvlarını temsil ediyordu. İran ateşgedesi, aslen, bir kule idi. «Çihâr-fâk» denen kubbeli ateşgedenin ortaya çıkması, Orta Asya'daki Buddhist çevrelerden, Kuşân ve Parth muhîtlerinden ilerleyen tesirlere, bilhassa *stûpa* mimârisinin taklîdine atf edilir. Parth ve Sâsânî kubbeleri ise, Batı ve Doğu Roma'ya ve böylece Hristiyan mabedlerine yeni ilhâmlar vermişti. Roma âbidelerinde gelişen, *basilikê* ilk kilise şekli, üç veya beş dehlîzden müteşekkil, ucunda bir çıkıntı bulunan bir yapı idi. Geleneğe aykırı düşen ve kubbeyi temâyüz ettiren, Roma'da Pantheon ve İstanbul'da Aya Sofya gibi âbideler ile *baptistêron* denen kilise tarzı, İran illeri üstünden gelen, Doğu usûbu olarak görülebilmektedir. Dîni mefkûreleri veya geleneği ifâde etmeyen böyle âbideler istisnâî vasıfda idi. Beş kubbeli kilisede, uzun kasnaklar üzerinde, her biri ayrı bir baş gibi yükselen kubbeleri ile, haç şeklini tezâhür ettiriyor, fakat birlik teşkil etmiyordu. Kökşibağan mescidi ise (lev. V), yukarıda ifâdeye çalışıldığı gibi, gök ve Burkan dînleri âbidelerinden, vâsitasız olarak gelişerek, onlar gibi, birliğe meclûb bir inancın mabedi idi. Bu birliğin, artık vahdet-i vücûd değil, Tevhîd dîni olduğu keyfiyetinden doğan mimârî şekiller, aşağıda tafsîl edilecek. Kökşibağan mescidinde *stûpa* hâtıralarının da mevcûdiyeti, merkezî kubbe ile kemerlerin sivrileşen şekillerinde görülmüyordu. Burkan dînine tahsis edilen mabedlerde, münhanî unsurlar, mukaddes sayılan yabancı incir yaprağı (*ficus*

56a E. Porada, *Ancient Iran* (Baden-Baden, 1965), 186, 188, 193, 197-98. S.P. Tolstov, *Auf den Spuren der altkhorezmischen Kultur* (Berlin, 1953), 175.

religiosa): (türkçe «bodi söğüt», yanî istişrâk ağacı) gibi sivrileşmekte idi⁵⁷.

Kökşibağan mescidinin gök tapınağından farkları, Türk topluma İslâmın getirdiği dîni ve ictimâî değişikliklere işâret etmekte idi. Gök tapınağı, kademeli sınıflara ayrılmış bir cemiyeti ve ona kıyâs edilen ilahlar toplumu tasavvurunu temsil ediyordu: Zirvede, gök tanrısı, veya hükümdâr; daha aşağı katlarda ikinci ve üçüncü derecede mabûdlar, yahud beyler dizilmekte; toplumun geniş tabanı ise, tapınağın surları dışında kalmakta idi. İslâmiyet, sınıf farkını kaldırmakla, bütün toplum, eş ve kardeş olarak, aynı planda, beraber ibâdet edebilmeli idi. Cemâat mefhumunu karşılamak için, gök mabedinde değişiklikler gerekiyordu. Kökşibağan'da bu istihâle görülmüyor. Prototip olarak, ancak gök tapınağının en zirvedeki, tek katlı kısmı (lev. I/b) alınmış ve hücrelerin arasındaki duvarlar kaldırılıp, kubbe ağırlığı sütünlara verilerek, tek ve geniş bir ibâdet-hâne temîn edilmiştir. (lev. V/b).

Bir diğer değişiklik: Kâinâtın «bir tözlüğü» (tek rûhlu) olduğuna inanan gök ve Burkan dînleri mensûbları, bu tek rûha ve onun maiyetine, bir hükümdâr, veya bir burkan gibi insânî hüviyyetler vermekte idiler. İslâm ise, şekilden arınmış, hiç bir tasvîr, veya tasavvurun erişemeyeceği, tek İlahî ibâdet eder. Kökşibağan mescidinde de, hiç bir tasvîr, hatta hiç bir tezyînât unsuru görünmemekte ve dîni huşû ancak nisbetlerin asâletinde belirlemekte idi.

İslâmı bir buçuk asırdan beri kabûl etmiş oldukları hâlde, Hâkânî Türkleri, M. 1070 sıralarında, «Burkan orun»'u (Burkan tapınağını) ve «teñgrilik»'i (gök mabedini), ifsâd edici mâhiyette merkezler olarak görmekte ve böylece bunların devâm ettiğine işâret etmekte idiler⁵⁸. Hâkânî'lerin İslâma girmesinden sonraki üç asırlık büyük medeniyet çerçevesinde, Türk mescidi ve minâresi gelişecekti. Dîni Hâkânî âbidelerinin Burkan mimârisi ile alâkası ve Türk minâresinin «ediz-ev» denen kule-tapınaklardan ilhâm alması keyfiyetleri üzerin-

57 Bodi söğüt: R. Arat, *Eski Türk şiiri* (Ankara, 1965), 397. Yaprak şekli: A. Grünwedel, *Buddhist art in India* (London, 1965), 50

58 Clauson, «Teñgrilik» (Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu-bilig*, R. Arat bask., İstanbul, 1947, beyt 4225). Burkan-orun: Yûsuf, beyt 5486.

de, önceki çalışmalarda durulmuşdu⁵⁹. Bu mevzûlar şimdiki yazıda tekrar ele alınmayacaktır.

Hâlen araştırılmak istenilen husûs, gök-tapınağından gelişen, *ming-t'ang* tarzında ibâdethânelerin ve hükümdâr köşklerinin Selçuklulara ve Osmanlılara intikali safhalarıdır. Oğuzların Aral gölü cenûbundan, Buhârâ ili üzerinden göçleri ile, Türk kültürünün bu unsuru da cenûba ve batıya ilerlemiş gözükmededir. Oğuzların cenûba göçlerinde bir merhale olan Mangışlak'da, son zamanlarda, M. IX-X. asırlardan bir dîni yapı bulundu⁶⁰. Âbideye mahallî Türkmenler, etimolojisini tayin edemediğim «Şahbagat» adını vermekde ve onu mescid saymakta imişler. Ancak âbidenin duvarlarında mezarlar da bulunmuş. Eski devirden, atlı şahsiyetleri temsil eden duvar resimleri yanında, arabça harfler ile yazılar, Şahbagat'ın, henüz müşahhas sanatın bir dîni yapıda mevcûdiyeti İslâm'da câiz olmadığını bilinmediği bir devreye, bir kültür değişikliği safhasına isâbet ettiğini belirtir. Belki de âbide, daha önce, başka bir dîne âid bulunuyordu. Şahbagat, Mangışlak yarım-adasının denize bakan dik kayalarında oyulmuş, kimisi ottag şeklinde olan, *cile-hâne*, veya türbe ve mabed vechesindeki yapılardan biri imiş. Mağaralara tapınak oymak âdeti Bezeklik gibi Uygur Buddhist⁶¹ külliyelerini hatıra getirir. Ne yazık ki, bu âbideyi tanıtan Medoev, planını vermemiş ve bir kara kalem resim ile iktifâ etmiştir (lev. VI/a). Ancak, Medoev'in ifâdesine göre, mağara- içinde oyulan mahal, Kökşibağan mescidini (lv. V) ve Oğuz köşkünü (lev. IV/b) hatırlatmaktadır: Haçvarî planının merkezinde, dört sütûn'a dayanan, bir kubbe bulunuyormuş. Yan kısımları ve girişi örten, meyilli tavan, trapezoid şeklinde yükselerek, kemerli kubbe-altları vâsıtası ile, merkezî kubbe ile birleşiyormuş. Medoev, bu yapıyı kubbeli Selçuklu mescidlerinin başlangıcı olarak görmekte ve onlar ile kubbeli ottag arasında bağlantı olarak tavsif etmektedir. Merv'de, Selçuklu devrinde yapılan, *ming-t'ang*'a

59 Esin, «Muyanlık», 96-98. E. Esin, Türk minâresinin Orta Asya'daki öncüleri; *Atatürk Üniversitesi, A. Gabriel hatıra kitabı* (Ankara, 1978).

60 A. Medoev, «Podzemnaya arxitektura kočevnikov poluustrova Mangışlak», *Prostor*, no 6 (Alma-ata, 1979).

61 Bkz. yuk. not 43.

benzer planda, merkezî kubbeli köşkler⁶² de, aynı mimârî fasileye girer (lev. VI/b, c, d).

Uygur gök tapınağına (lev. IV/a) müşâbih şekilde, çok kubbeli, fakat «höyük»'e kıyâs edilen bir birlik teşkil eden âbidevî çapda, câmiler, Osmanlı devrinde, vücûd bulacaktı. Osmanlılar, âbidevî nisbete, bilhassa İstanbul'da, Aya Sofya'ya imtisâlen, ermişlerdi. Ancak, Osmanlı câmi'i ile Aya Sofya arasındaki benzerlik, kubbeden ibâettir. Osmanlıların ilâve ettiği, mahrûfî payandalar ve dört minâreden önce, Aya Sofya, kubbesine rağmen, merkezî bir hücre etrafında, mütevâzın olarak gelişen bir âbide değildi, kubbeli bir *basilikê* idi. Bir uca *narthêx*, diğer uca *absida* bulunup, sıralanmış sütûnlar binâyı üç *navis*'e ayırıyordu. Orta *navis*'deki kubbe, *bisilik* mimârisinde bir Doğu tesiri olarak yer almıştı. Ekserî Osmanlı câmileri ise, merkezî kubbe etrafında, mütevâzın dokuz kısım ve üst-üste katlarda, «höyük» gibi yükselen kubbeleri ile temâyüz ediyordu. Esâsen, Osmanlı edebiyâtında da, kadîm İç Asyada gök tapınağına şekil veren mefkûreler yaşamağa devâm etmişdi. Câmiler ilahî tecellî'nin vahy olduğu birer dağa (kûh-ı tecellî), kubbeler hem otaga, hem semâya teşbih ediliyordu⁶³. Türk Buddhist mabedlerinin kâinâtı temsil eden planına (lev. II/b) benzer bir şekil (lev. II/c) ise, bazı tarikatların sikkelerinde, «Tehlîl», veya «Bedâhat» adı ile, nakş ediliyordu⁶⁴. Kâinâtın birliğinin bedâhati, eski dînlerin insân vecheli mabûdlarından arınmış ve Tehlîl'in huşu'unda belirilmişdi. Bâyezîd, Süleymâniye, Şehzâde-başı, Sultan Ahmed, Fâtih gibi, Kökşibağan mescidi planındaki câmiler, belki, millî kültürün gök tapınağına kadar giden derinliklerinden yükselmişdi.

* Atatürk'ün Doğumunun 100. yılında VI. Sanat Tarihi Semineri (4-8 Mayıs 1981), İ.Ü. Edebiyat Fakültesi. Tebliğ metnidir.

62 G.A. Pugaçenkova, *Puti razvitiya arxitektura yujnogo Turkménistana*, (Moskova, 1958), 208-11, res. 210.

63 Kubbe, otaga teşbih edilen metin: Na'imâ, *Târîh* (İstanbul, H. 1281), IV/330. Kubbe'nin semâya teşbihi: Sâmî-Şubhî-Şâkir, *Târîh* (İstanbul, H. 1198), 203. Daha pek çok misâller verilebilir. «Kûh-ı tecellî»: Nedîm, *Divân*, H. Nihad bask., (İstanbul, H. 1341), 57.

64 Âgâh bin Şâlih İstanbulî, *Esrâr-ı tâc ü kemer ve hülle*, Konya, Konyun-oğlu kütübhânesi, numarasız, H. 1318 târihli türkçe yazma.

— English Abstract —

«TENGRİLİK, THE TURKISH VARIETY OF THE
TEMPLE OF HEAVEN»

Emel ESİN

An enquiry on the origins of the Turkish variety of the temple of heaven leads back, in time and space, to the first millenary B.C., on the borders of Inner-Asia with Northern China, when a common culture yet prevailed in both areas. The fundamental themes of the worship of heaven were then, the celestial mountain, abode of heavenly spirits, and the cupola of the Inner-Asian nomad's domed cylindrical tent (pl. III/a), a perennial symbol of the firmament.

These themes were evoked in the architecture of the Chinese *ming-t'ang* (pl. I/a, b), initially an edifice consisting in three superposed terraces, (or floors) and culminated by a cardinaly oriented, centripetal, domed kiosk. The kiosk at the summit consisted of a central domed room, surrounded by symmetrically placed four, or eight cells, forming a quinary, or nonary arrangement (pl. I/b). The *ming-t'ang* had originally been used for royal audiences, but later also as temple of heaven. The monarch, representative of heaven, or the temple of the celestial deity, throned at the summit, with a hierarchy, composed of the stations of dignitaries, or of the altars of lesser heavenly deities, aligned on the lower terraces, according to their rank and conventional orientation. A poet of the year 13 B.C. compared the mountain-like aspect and the culminating dome. The temple of heaven represented also the monist and pantheist tendencies in which the universe was thought to derive from an initial unity.

Some Turkish funerary monuments of the VIIIth century showed tent-like shapes, raised on a graded pedestal (pl. III/b), or the oriented, crucial groundplan of the temple of heaven, with a central

sanctum, elevated on terraces (pl. I/c). The funerary royal temples were likened to mountains. A similar Turkish temple of the VIIIth-XIth centuries, presumably dedicated to heaven, was found in Siberia. The altar had a cylindrical shape, like the tent.

Turkish Buddhism showed also a pantheistic tendency and a cosmographic architecture, whereby however, the Buddha was substituted to the god of heaven, as supreme deity. The *maṇḍala*, plan of the world and of the temple (pls. II/a, b), had an oriented and symmetrical disposition, like the *ming-t'ang* (pl. I/a, b). The world's central golden mountain Sumeru, abode of Indian deities, took in Buddhism the place of the celestial mountain, as architectonic model. The *stūpa*'s base represented Sumeru and its cupola was a symbol of heaven. The Turkish (Uygur) *stūpas* sometimes further imitated the cylindrical tent and their interior was decorated with lambrequins (pl. III/c).

Even amongst the Buddhist and Manichean Uygurs, the worship of heaven was apparently kept up. A text invites to repentance the devotees who sacrificed at the *teñgrilik*.

An Uygur painting from the older temple 25 of Bezeklik, perhaps dated in the VIIIth-IXth centuries, seems to represent the heavens, in the form of a building, as described in Uygur texts (pl. IV/a). This edifice, quite distinct from the depiction of Mount Sumeru in Uygur art, is presumably an idealized *teñgrilik*. In the light of Uygur texts, the five superposed floors may correspond to the heavenly spheres of the elements, while the underground regions could be the grated hells. The eight domed corner-towers, represented in pairs, at each floor, appear to be the *ordus* (residences), in *ükek* (tower) form, ascribed to astral personifications. The ninth tent-like tower at the summit could be the «rotunda-shaped solar sphere». Above the celestial edifice, under the rainbow's arch, the seven stars of the Yektiken (the Seven-kings: Ursa Major) are seen, which the Turks worshipped, as sphere of the god of heaven, whose residence was situated at the Pole star. The Polar-star, called in Turkish «Altun, or Temür kızgık» (the Golden or Iron spike), around which the firmament was thought to revolve, is here shown as a handle.

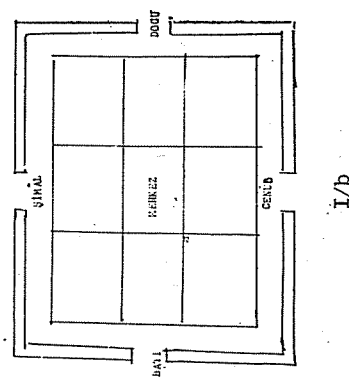
The subsequent sections of the essay treat of the westward transmission of the *teñgrilik* architecture, as seen in a dignitary's kiosk, from the Kök-Türk period, (550-745), south of Aral-sea (pl.

IV/b). As initially the *ming-t'ang*, some Turkish royal residences, said to be situated on a «golden mountain» and described as «kalık» (elevated, heavenly kiosk), resembled the temples of Buddhism and of heaven.

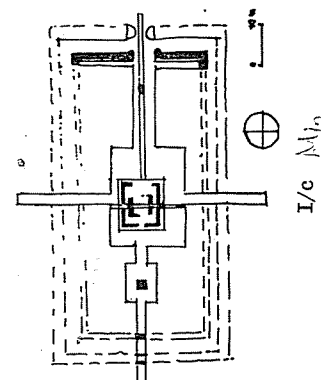
One of the first mosques of Turkish Islam was built in the land of Bukhârâ, in a city belonging to a «Turkish king», which before the VIIIth century, bore the name of Kōksibāgan (the Heavenly gods). A mosque was built there and as presumed by its centripetal and pyramidal aspect, with nine domes (pl. V), reminiscent of the Uygur *teñgrilik* (pl. IV/a), the architecture of the mosque followed the local tradition of the temple of heaven.

The disposition and themes of the *teñgrilik* appear to have been, perhaps unknowingly remembered, down, to the Ottoman period. The Ottoman mosque reached a monumental scale in İstanbul, in emulating St Sophia. But, before the Turks added pyramidal buttresses and four minarets, St Sophia did not look like the Ottoman cathedral mosques. It was a basilica, consisting in a hall, with three naves and with narthex and apse, at the ends. The dome is, in this case, viewed as an Eastern influence. The five-domed cruciform churches also differ from the Ottoman mosque, as instead of pyramidal and centripetal unity, they emphasize the independence of the domes, raised on high drums. The Ottoman cathedral mosque, on the other hand, often presents the strictly symmetrical nonary ground-plan, the multiple-domed, but mound-like, unified aspect of the Kōksibāgan prototype (pl. V).

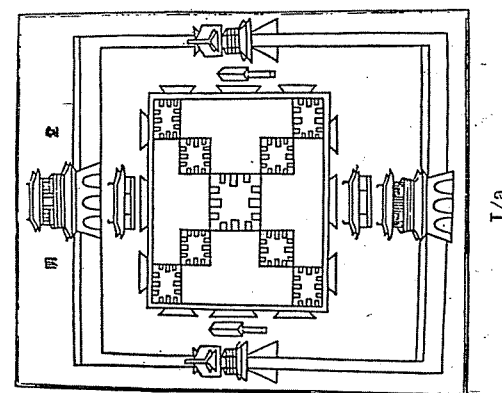
Turkish literature of the Ottoman period still repeated ancient metaphors of Inner-Asia, likening the cathedral mosques to mountains and the cupolas to the tent-dome and to heaven. A design resembling the cosmographic ground-plan of the Buddhist temples (pl. II/a, b) was yet a symbol of unity, in Islâm, that of the evidence of the Unique Creator. It was depicted on the headgears of dervish orders (pl. II/c). It may then perhaps be ventured to believe that some Turkish cathedral mosques, such as Bâyezîd, Süleymâniye, Şehzâdebaşı, Sultan Ahmed and Fâtiḥ, with centripetal, nonary ground-plan and a pyramidal multiplicity of domes, may have arisen from the depths of the national culture, on the foundations of the forgotten temple of heaven.

I/b

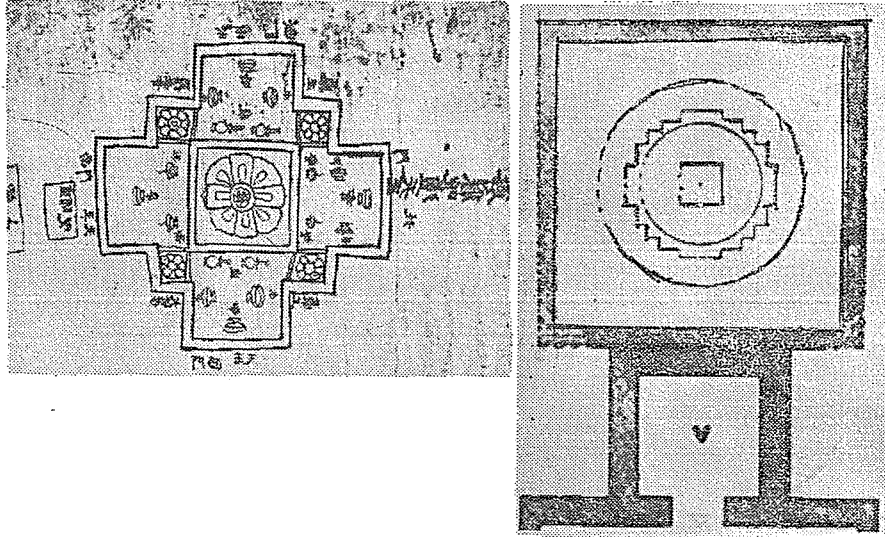
I/c

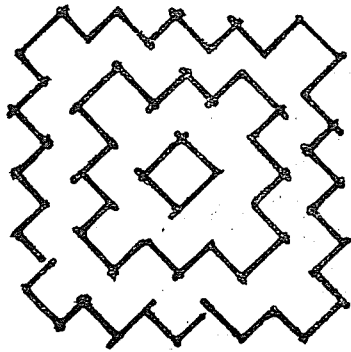
I/a

Levha I/a, b-Li-chi'den, bkz. not 18.

Levha I/c-Jis'den. Bkz. not 35.

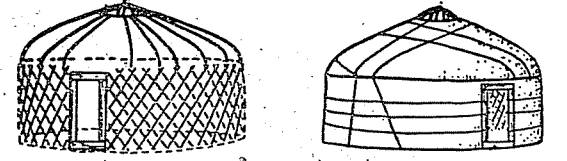

Lev. II/a, b.-A. Stein, *Serindia*'dan. Bkz. not 39.

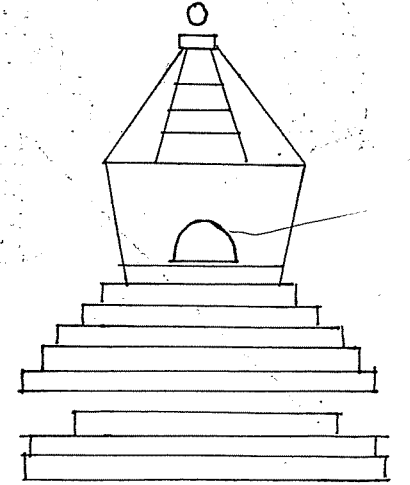

Lev. II/c - Agâh İstanbuli'den.
Bkz. not 63.

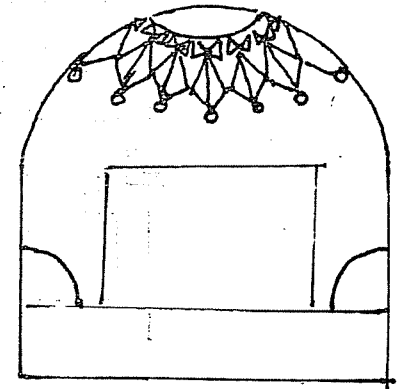
Lev. III/a - Vaynşteyn'den.
Bkz. not 1

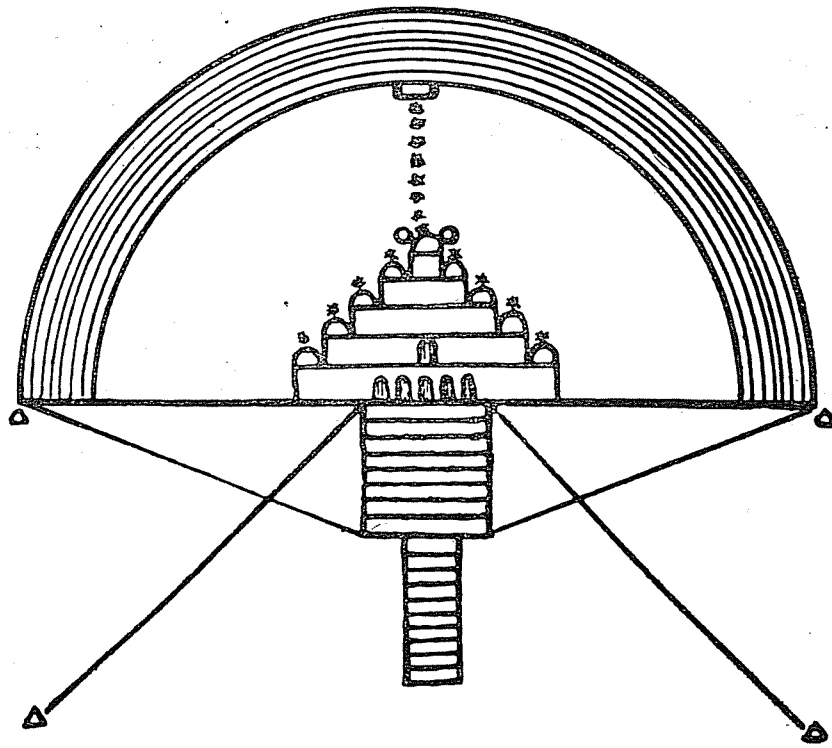

Lev. III/b - Orkun'dan. Bkz. not 35.

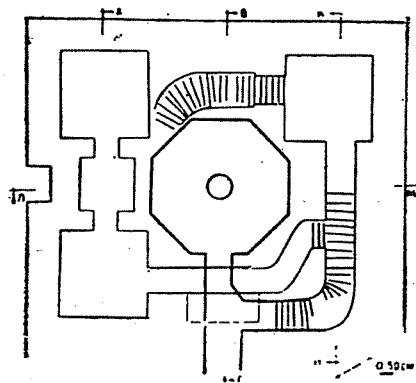

Lev. III/c - Grünwedel'den.
Bkz. not 40.

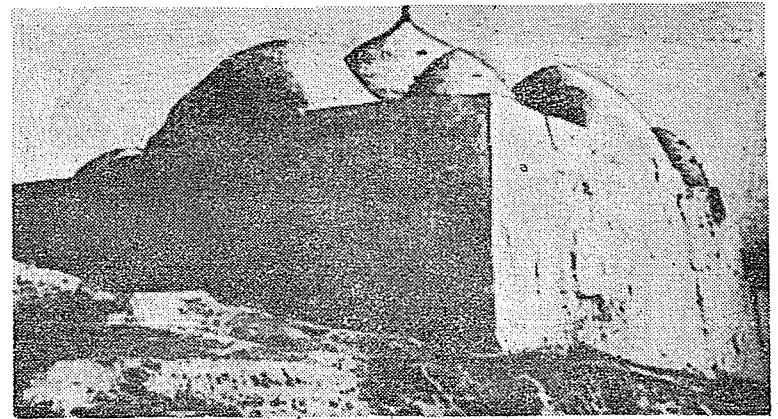

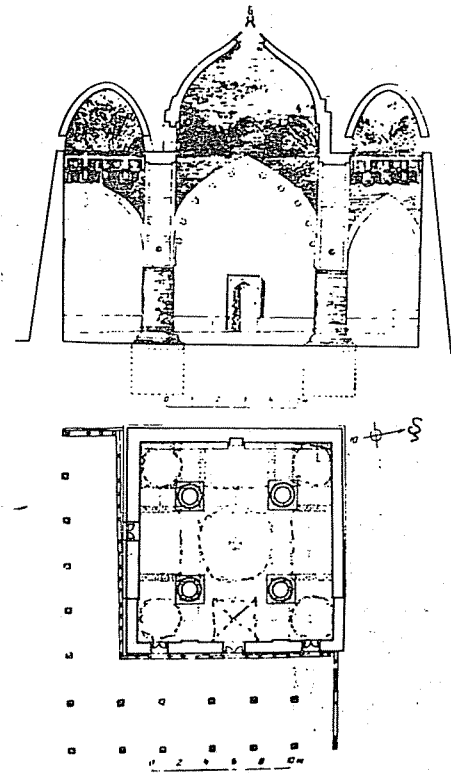
Lev. IV/a - Combaz'dan Bkz. not 43.

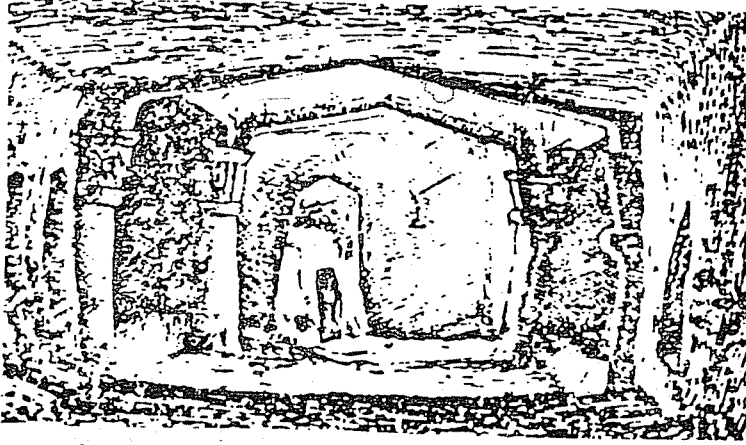

Lev. IV/b, c - Ageeva'dan. Bkz. not 54.

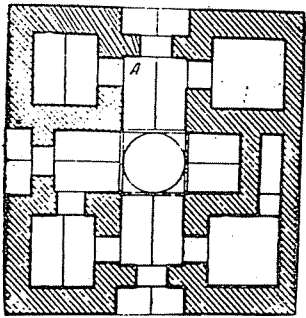
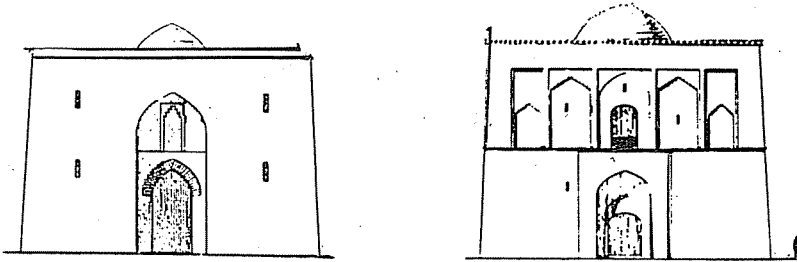

Lev. V/a, b - Esin, «Kökşibağan»'dan. Bkz. not 53.

Lev. VI/a - Medoev'den. Bkz. not 60.

Lev. VI/b, c, d - Pugaçenkova'dan. Bkz. not 62.

AFYON'DA YENİ BULUNMUŞ FIGÜRLÜ BİR MEZARTAŞI HAKKINDA

Hamza GÜNDOĞDU

Mezar mimarisinin toplumların yaşayış inanç ve kültürleri ile yakından ilgili olduğu ve mezarların kendi başlarına bir sanat eseri özelliği taşıdığı bilinen bir husustur. Tek başına veya guruplar halinde mezarlar ve mezartaşları Türk mimarisi içerisinde de çeşitli özellikleriyle dikkati çekerler.

Figürlü mezartaşlarımız hakkında zaman zaman yapılmış araştırma ve yayınlar, bu konuda Türkiye'de bol örneklerin olduğunu, fakat bütün sanat eserleri gibi bunların da çeşitli vesilelerle tahrib olmaktan kurtulamadığını ortaya koymaktadır. Bazan bir yol geçirme ve taşıma gayesiyle kocaman bir mezarlık buldozerlerle yıkılıp yok edilmekte, bazan da tek başlarına bir anıt değerindeki mezartaşları yerinden kaldırılarak kaybolmaktadır.

Rıfki Melûl Meriç'in ilk araştırmalarıyla¹ mezartaşları üzerine dikkatlerin çekilmesinden sonra bu konuda çalışanların sayısı hızla artmış ve ilginç örneklerin mevcudiyeti ortaya çıkmıştır².

1 Rıfki Melûl Meriç'in 1935 yılında Tünkiyat Mecmuası, V, (s. 141-212) de yayınlanan «Akşehir Türbe ve Mezartaşları» adlı makalesinin kısa tenkidi için bk. S. Eyice: «Kırşehir'de H. 709 (=1310) Tarihli Tasvirli Bir Türk Mezartaşı: Anadolu'da Tasvirli Türk Mezartaşları Hakkında Bir Araştırma» (Ein H. 709 (=1310) Datierter türkischer Grabstein mit Menschendarstellung in Kırşehir), Reşit Rahmeti Arat İçin, Ankara, 1966, s. 243.

2 Yukarıdaki makalelerden başka günümüze kadar bu konuyu aydınlatıcı pek çok araştırma yapılmıştır. Bunların en önemlileri; Erdmann, K.: «Die beiden türkische Grabsteine im Türk ve İslâm Eserleri Müzesi in İstanbul», Beiträge Zur Kunstgeschichte Asiens im Memoriam Ernst Diez, İst. 1963, s. 121-130.; «Beobachtungen auf einer Reise im Zentralanatolien», Archaeologischer Anzeiger, 1954 s. 203.; Otto-Dorn, K.: «Türkische Grabstein mit Figürreliefs Aus Kleinasien», Ars Orientalis, 111, 1959, s. 63-77. Mezartaşlarının ve üzerindeki